

Şəxsiyyətin adaptiv və dezadaptiv davranış dinamikası: kontingentlik və subyektiv reallığın qarşılıqlı təsirinin psixofəlsəfi aspektləri

Dilqəm Məmmədov 

Xülasə. Məqalədə şəxsiyyətin adaptiv və dezadaptiv davranışları arasındakı sərhədin ənənəvi kateqorial qurulmasının nəzəri məhdudiyyətləri təhlil olunur. Müasir şəxsiyyət psixologiyasında davranışın situasiyalararası dəyişkənliyinə dair empirik məlumatlar göstərir ki, eyni davranış aktı müxtəlif kontekstlərdə həm adaptiv, həm də dezadaptiv funksiya daşıya bilər. Bu isə adaptivliyin aktın özüne deyil, akt, situasiya və zaman miqyası arasındakı münasibətə aid xüsusiyyət olduğunu göstərir. Tədqiqatın mərkəzi anlayışı olan kontingentlik davranış dəyişkənliyinin situasiyaya sistemli şəkildə bağlı olub-olmamasını ifadə edir və bu anlayış həm sadə dəyişkənlikdən, həm də çeviklik anlayışından fərqləndirilir. Məqalənin əsas müddəası ondan ibarətdir ki, kontingentlik obyektiv situasiyaya deyil, subyektiv situasiyanı necə mənalandırmasına, yəni subyektiv reallığa bağlıdır. Bu mövqe iki ölçülü qiymətləndirmə modelini zəruri edir: davranışın daxili ardıcılığı və subyektiv modelin xarici gerçəkliyə uyğunluğu. Həmçinin adaptiv tələ fenomeni, qısamüddətli tənzimləmə ilə uzunmüddətli inkişaf arasındakı zaman asimetriyası və qeyri-müəyyənliyin idarə olunması məsələsi nəzərdən keçirilir. Nəzəri təhlil və konseptual sintez metodları ilə aparılan araşdırma adaptivlik normasının substansial deyil, münasibətə əsaslanan xarakter daşdığını əsaslandırır; sonda isə həmin çərçivənin empirik ölçülmə imkanları və yoxlanıla bilən nəticələri müzakirə olunur.

Açar sözlər: adaptiv davranış, dezadaptiv davranış, kontingentlik, subyektiv reallıq, şəxsiyyət dinamikası, özünütənzimləmə, situasiyanın qavranılması

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: mmmdovdilqm857@gmail.com

Daxil oldu: 27 Mart 2026; Qəbul edildi: 8 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Sentyabr 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Adaptive and Maladaptive Behavioral Dynamics of Personality: Psycho-Philosophical Aspects of the Interaction Between Contingency and Subjective Reality

Dilqəm Mammadov 

Abstract. The article examines the theoretical limitations of the conventional categorical division between adaptive and maladaptive behavior in personality psychology. Empirical evidence on within-person behavioral variability indicates that the same behavioral act may serve either a regulatory or a disruptive function depending on the context in which it occurs. Adaptivity therefore appears to be a property not of the act itself, but of the relation among act, situation and time horizon. The central construct of the study, contingency, refers to whether behavioral variability is systematically linked to situational input; it is distinguished here both from mere variability and from the broader notion

of flexibility. The principal claim advanced in the paper is that contingency operates on the subject's construal of the situation rather than on the objective situation, which places subjective reality at the centre of the adaptive-maladaptive distinction. This position requires a two-criterion evaluative model combining the internal coherence of behavior with the correspondence of the subjective model to external reality. The paper further considers the phenomenon of the adaptive trap, the temporal asymmetry between short-term regulation and long-term development, and the management of uncertainty. Conducted through conceptual analysis and theoretical synthesis, the study argues that the norm of adaptivity is relational rather than substantive, and discusses the empirical operationalization and falsifiability of the proposed framework.

Keywords: *adaptive behavior, maladaptive behavior, contingency, subjective reality, personality dynamics, self-regulation, situation perception*

Baku State University, PhD student, Baku, Azerbaijan

E-mail: mmmmdovdilm857@gmail.com

Received: 27 March 2026; Accepted: 8 June 2026; Published online: 28 September 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Şəxsiyyət psixologiyasında adaptiv və dezadaptiv davranışlar uzun müddət bir-birini qarşılıqlı istisna edən iki kateqoriya kimi təsvir edilmişdir. Bu bölgü praktik baxımdan əlverişli olsa da, altında yatan nəzəri fərziyyə nadir hallarda açıq müzakirəyə çıxarılır: ehtimal edilir ki, davranışın adaptiv və dezadaptiv keyfiyyəti aktın öz daxilində yerləşən, kontekstdən asılı olmayan xassədir. Məhz bu fərziyyə həm empirik, həm də fəlsəfi baxımdan mübahisəlidir. Son onilliyin tədqiqatları göstərir ki, eyni şəxs eyni davranış forması bir şəraitdə funksional, digərində isə dağıdıcı nəticə verə bilər (Sherman et al., 2015). Belə olduqda adaptivlik aktın atributu olmaqdan çıxır və akt ilə onun baş verdiyi şərait arasındakı münasibətin xarakteristikasına çevrilir.

Bu dəyişikliyin arxasında şəxsiyyət fenomenində baş vermiş daha geniş metodoloji yerdəyişmə dayanır. Əlamətlərin statik struktur kimi deyil, dinamik proseslərin nəticəsi kimi öyrənilməsi, ölçmənin isə fərdlərarası müqayisədən fərdin öz daxilindəki dəyişmələrin izlənməsinə doğru yönəlməsi davranışın təsvir dilini yenidən qurmuşdur (Roberts & Yoon, 2022). Şəxsiyyətin struktur, proses və inkişaf səviyyələrinin vahid çərçivədə birləşdirilməsi zərurəti artıq sahənin əsas gündəliyinə daxildir (Baumert et al., 2017). Bu kontekstdə adaptivlik anlayışının da statik təsnifat vasitəsindən proses göstəricisinə çevrilməsi məntiqi addımdır.

Bununla belə, dəyişkənliyin özü hələ heç nəyi izah etmir. Şəxsin davranışının situasiyadan situasiyaya dəyişməsi faktı onun uyğunlaşma qabiliyyətinin göstəricisi sayıla bilməz, çünki dəyişkənlik həm mütəşəkkil, həm də xaoslu ola bilər. Affektiv dəyişkənliyin patoloji əlamət kimi birbaşa oxunmasının nə qədər problemli olduğunu emosional tərəddüdlərin ölçülməsinə dair araşdırmalar açıq şəkildə göstərmişdir: dəyişkənliyin miqdarı çox vaxt orta səviyyənin artefaktı kimi çıxış edir və müstəqil məna daşımır (Kalokerinos et al., 2020). Deməli, məsələ dəyişkənliyin həcmində deyil, onun nə ilə əlaqələndiyindədir.

Bu araşdırmada həmin əlaqə kontingentlik anlayışı ilə ifadə olunur. Kontingentlik davranışın situasiya girişinə sistemli şəkildə cavab verib-verməməsini, yəni davranış dəyişmələrinin şəraitin dəyişməsi ilə qanunauyğun surətdə bağlanıb-bağlanmamasını göstərir. Yüksək kontingentlik davranışın şəraitə həssas olduğunu, aşağı kontingentlik isə ya şəraitə baxmayaraq eyni cavabın təkrarlandığını, ya da cavabların şəraitlə heç bir əlaqəsi olmadan dəyişdiyini bildirir. Bu formada

qoyuluşda kontingentlik davranışın məzmununa deyil, onun təşkilinə aid formal xüsusiyyət kimi çıxış edir. Lakin burada həlledici sual ortaya çıxır. Davranış hansı situasiyaya cavab verir: müşahidəçinin qeyd etdiyi obyektiv şəraitə, yoxsa subyektin həmin şəraiti necə mənalandırdığına? Koqnitiv-affektiv sistem nəzəriyyəsi bu suala birmənalı cavab vermişdir: davranış hərəkətə gətirən vahid fiziki situasiya deyil, psixoloji situasiya, yəni onun subyekt üçün daşdığı məna konfigurasiyasıdır (Mischel & Shoda, 1995). Situasiyaların ölçülməsinə dair müasir taksonomiyalar da eyni məntiqi əsas götürür və situasiyanın obyektiv tərkibi ilə onun qavranılan xarakteristikalarını fərqləndirir (Rauthmann et al., 2014).

Bu fərqləndirmə adaptivlik probleminin ağırlıq mərkəzini davranışdan subyektiv reallığa köçürür. Əgər kontingentlik obyektiv şəraitə deyil, onun mənalandırılmasına bağlıdırsa, o zaman tam mütəşəkkil, daxilən ardıcıl və öz daxili məntiqi baxımından qüsursuz davranış sistemi kənar reallıqla uyğunsuz ola bilər. Belə hal nə sırf uyğunlaşma, nə də sırf pozulma kimi təsnif edilə bilməz və mövcud ikili sxemə sığmır. Məhz bu nöqtədə məsələ psixoloji olmaqdan çıxıb psixofəlsəfi müstəviyə keçir, çünki söhbət artıq normanın harada yerləşdiyi barədə gedir.

Məqalənin məqsədi adaptiv və dezadaptiv davranışlar arasındakı münasibəti kontingentlik və subyektiv reallıq anlayışlarının qarşılıqlı təsiri əsasında nəzəri cəhətdən yenidən qurmaqdır. Qarşıya qoyulan əsas suallar bunlardır: adaptivlik hansı münasibətin xassəsidir; kontingentlik hansı reallığa nisbətə ölçülməlidir; daxili ardıcılıq ilə xarici uyğunluq bir-birindən ayrıldıqda qiymətləndirmə meyarı necə qurulmalıdır. Təqdim olunan yanaşmanın yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, adaptivliyi nə tamamilə nisbi, nə də mütləq kateqoriya kimi götürür, əvəzində iki müstəqil ölçünün kəsişməsi kimi təsvir edir və bu təsviri empirik yoxlamaya açıq saxlayır.

Metodlar

Tədqiqat xarakterinə görə nəzəri-konseptual araşdırma və ilkin empirik məlumat toplanmasını nəzərdə tutmur. Əsas metod konseptual təhlildir: adaptivlik, dezadaptivlik, dəyişkənlik, çeviklik və kontingentlik anlayışları tərkib hissələrinə ayrılmış, hər birinin hansı nəzəri fərziyyələrə gizli şəkildə daşdığı müəyyənəldirilmiş, sonra isə aralarındakı məntiqi uyğunsuzluqlar aşkara çıxarılmışdır. İkinci metod nəzəri sintezdir və o, müxtəlif izahat səviyyələrinə aid müddəaların vahid çərçivədə birləşdirilməsinə yönəlib. Üçüncü metod müqayisəli-tənqidi təhlildir: rəqib yanaşmaların eyni fenomeni necə izah etdiyi qarşılaşdırılmış və hansının daha az əlavə fərziyyə tələb etdiyi qiymətləndirilmişdir.

Nəzəri təhlil yeni empirik fakt yaratmır; o yalnız mövcud faktların daha ardıcıl izahını təklif edə bilər. Konseptual araşdırmada seçilmiş nəzəri mövqe təhlilin nəticələrinə təsir göstərir və bu təsir tamamilə neytrallaşdırıla bilməz. Bu səbəbdən, aşağıdakı müddəalar sübut edilmiş nəticələr deyil, empirik yoxlamaya təqdim olunan dəqiqləşdirilmiş fərziyyələrdir.

Nəticələr

Adaptivlik davranış aktının predikatı deyil, ən azı üç üzvlü münasibətin xassəsidir. Bu münasibətə aktın özü, onun baş verdiyi situasiya və qiymətləndirmənin aparıldığı zaman miqyası daxildir. Üç üzvdən hər hansı biri dəyişdikdə qiymət də dəyişir. Real vaxt rejimində aparılan müşahidələr göstərir ki, davranışın forması ilə situasiyanın xüsusiyyətləri müstəqil, lakin qarşılıqlı əlaqəli təhfələr verir və heç biri digərinə tam reduksiya olunmur (Sherman et al., 2015). Deməli, aktı kontekstdən ayıraraq ona sabit qiymət vermək metodoloji səhvdir.

Şəxsiyyətlə bağlı ədəbiyyatda tez-tez qarışdırılan üç anlayış bir-birindən ayrılmalıdır. Dəyişkənlik davranışın nə qədər fərqləndiyini göstərən kəmiyyət ölçüsüdür. Çeviklik müxtəlif tənzimləmə

strategiyalarından istifadə repertuarının genişliyini ifadə edir. Kontingentlik isə bu dəyişmələrin situasiya girişi ilə əlaqəsinin sistemliliyini bildirir. Üçü arasındakı fərq təsadüfi terminoloji incəlik deyil: tənzimləmə çevikliyinin özü də strategiya seçiminin kontekstə uyğunluğunu tələb edir və uyğunsuz seçim geniş repertuara baxmayaraq səmərəsiz qalır (Aldao et al., 2015).

Bu fərqləndirmədən görünür ki, aşağı kontingentliyin bir deyil, iki müxtəlif forması var və onlar əks mexanizmlərə söykənir. Birinci forma rigidlikdir; burada situasiya dəyişsə də cavab dəyişmir, davranış öz mənbəyini kənar informasiyadan deyil, daxili avtomatizmdən alır. İkinci forma xaotik dəyişkənlikdir; burada cavab dəyişir, lakin dəyişmə situasiya ilə əlaqəli deyil, yəni davranış səs-küy xarakteri daşıyır. Hər ikisi dezadaptiv sayıla bilər, lakin onların psixoloji mənşəyi, korreksiya məntiqi və proqnostik dəyəri fərqlidir. Emosional dinamikanın öyrənilməsi bu iki nümunənin zaman sıraları səviyyəsində fərqləndirilməsinin mümkün olduğunu göstərir (Kuppens & Verduyn, 2017).

Tədqiqatın mərkəzi müddəası budur: kontingentlik obyektiv situasiyaya deyil, situasiyanın subyektiv mənalandırılmasına nisbətə mövcuddur. Koqnitiv-affektiv vahidlərin şəbəkəsi kənar stimulu birbaşa cavaba çevirmir; stimula əvvəlcə şəxsin təfsir strukturundan keçir və yalnız bundan sonra davranış generasiya olunur (Mischel & Shoda, 1995). Buna görə də iki adam eyni obyektiv şəraitdə tamamilə fərqli, lakin hər biri öz daxili modelinə görə tam məntiqli davranış nümayiş etdirə bilər. Əlamətlərin situasiya siqnalları ilə aktivləşməsinə dair nəzəri izahlar da eyni mexanizmi təsdiqləyir: aktivləşdirici olan siqnalın fiziki mövcudluğu deyil, onun müəyyən əlamət üçün relevant kimi oxunmasıdır (Tett et al., 2021).

Buradan paradoks çıxır. Əgər kontingentlik təfsirə bağlıdırsa, subyekt təhrif olunmuş bir mənzərəyə qarşı da mükəmməl dərəcədə kontingent ola bilər. Təhlükə gözləyən adam təhlükə əlamətlərinə dəqiq, seçici və ardıcıl şəkildə reaksiya verir; onun davranışı daxili baxımdan səmərəli, xarici baxımdan isə yersizdir. Bu hal göstərir ki, tək meyar üzərində qurulan qiymətləndirmə sistemi qeyri-adekvatdır. Buna görə də iki müstəqil ölçü təklif olunur: davranışın daxili ardıcılığı, yəni subyektiv modelə uyğunluğu, və subyektiv modelin özünün xarici gerçəkliyə uyğunluğu.

Bu iki ölçünün kəsişməsindən dörd mövqe alınır. Daxili ardıcılıq və xarici uyğunluq eyni vaxtda yüksək olduqda davranış tam mənada adaptivdir. Daxili ardıcılıq yüksək, xarici uyğunluq aşağı olduqda sistemli, lakin gerçəklikdən qopmuş uyğunlaşma alınır. Daxili ardıcılıq aşağı, xarici uyğunluq nisbətən qorunduqda situasiya təzyiqi ilə idarə olunan, öz daxili nüvəsi zəif davranış meydana çıxır. Hər ikisi aşağı olduqda isə davranış nə mənbəyə, nə də hədəfə bağlanır. Bu sxem ikili bölgünü əvəz edir və eyni zamanda normanın tamamilə nisbişdirilməsinin qarşısını alır.

Adaptiv tələ adlandırıla bilən fenomen ayrıca diqqət tələb edir. Bir çox dezadaptiv nümunə mənşəyinə görə vaxtilə tam uyğunlaşdırıcı olmuş cavablardır. Formalaşdığı şəraitdə həmin cavab zərəri azaldıb, proqnozu artırıb və sabitlik təmin edib. Problem şərait dəyişdikdən sonra başlayır: cavabın özü qalır, çünki onu doğuran təfsir çərçivəsi yenilənmir. Şəxsiyyət inkişafının gündəlik təcrübə epizodlarından uzunmüddətli dəyişikliyə keçid mexanizmlərini təsvir edən modellər göstərir ki, davamlı dəyişiklik yalnız təkrarlanan epizodlarda təfsirin yenidən qurulması halında baş verir (Wrzus & Roberts, 2017). Təfsir sabit qaldıqda təkrar davranış dəyişikliyə yox, möhkəmlənməyə xidmət edir.

Zaman asimmetriyası da eyni məntiqə tabedir. Qısamüddətli tənzimləmə baxımından səmərəli olan strategiya uzunmüddətli inkişaf baxımından ziyanlı ola bilər və əksinə. Qaçınma gərginliyi dərhal azaldır, lakin təcrübə əldə etmə imkanını bağlayır. Emosional cavabın modifikasiyasına dair proses modelləri strategiyaların qiymətləndirilməsinin hansı mərhələdə və hansı zaman miqyasında aparıldığından asılı olduğunu aydın şəkildə ortaya qoyur (Gross, 2015). Affektiv çevikliyin zaman miqyasları üzrə təhlili isə eyni davranışın qısa və uzun intervalda əks işarə alması halının

qanunauyğun olduğunu göstərir (Hollenstein, 2015). Deməli, zaman miqyasını göstərmədən adaptivlik hökmü natamamdır.

Tənzimləmə çevikliyi çərçivəsində kontekstin oxunması, repertuarın genişliyi və geribildirimə əsasən strategiyanın dəyişdirilməsi ayrı-ayrı komponentlər kimi təqdim olunur (Bonanno & Burton, 2013). Emosional tənzimləmə çevikliyinə komponentləri üzrə aparılan profil təhlilləri isə həmin komponentlərin müstəqil şəkildə fərqli nəticələrlə əlaqələndiyini göstərmişdir (Chen & Bonanno, 2021). Kontingentlik bu sxemdə ayrıca element deyil, komponentlərin bir-birinə bağlanma keyfiyyətidir: repertuar geniş ola bilər, lakin seçim kontekstlə əlaqələnmirsə, çeviklik formal qalır. Qeyri-müəyyənliyin idarə olunması ayrı bir müstəvi açır. Şəxsin davranış təşkilinə informasiya baxımından yanaşdıqda həm rigidlik, həm də xaoslu dəyişkənlik qeyri-müəyyənliyin idarəsindəki uğursuzluğun iki fərqli forması kimi görünür. Psixoloji entropiya çərçivəsi məqsədlərin və gözləntilərin pozulduğu zaman yaranan qeyri-müəyyənlik artımının narahatlıq şəklində təzahür etdiyini və davranış təşkilinin əsas funksiyalarından birinin məhz bu artımın cilovlanması olduğunu əsaslandırır (Hirsh et al., 2012). Rigidlik qeyri-müəyyənliyi süni şəkildə sıfıra endirmə, xaoslu dəyişkənlik isə onu tənzimləyə bilməmə cəhdidir; kontingentlik isə bu iki uc arasındakı işlək orta vəziyyəti təsvir edir.

Təqdim olunan çərçivənin şəxsiyyət nəzəriyyəsidəki yeri də aydındır. Bütöv əlamət nəzəriyyəsi əlamətin təsviri və izahedici tərəflərini ayırır: birincisi davranış paylanması statistik xülasəsi, ikincisi həmin paylanmanı yaradan mexanizmlər toplusudur (Fleeson & Jayawickreme, 2015). Kontingentlik təsviri tərəfə deyil, izahedici tərəfə aiddir, çünki o, davranışın orta səviyyəsi barədə deyil, onun necə istehsal olunduğu barədə məlumat verir. Bu bölgünün sonrakı işlənməsi göstərmişdir ki, struktur və proses məhz bu nöqtədə birləşir (Jayawickreme et al., 2019). Fərdi səviyyədə aparılan uzunmüddətli təcrübə seçmələri isə hər bir şəxs üçün ayrıca davranış-situasiya əlaqə profilinin qurula bildiyini empirik şəkildə nümayiş etdirmişdir (Beck & Jackson, 2020).

Müzakirə və nəticə

Adaptiv və dezadaptiv arasındakı bölgü ləğv edilmir, yerini dəyişir. Bölgü aktın məzmunundan davranışın təşkil üsuluna keçirilir. Bu yerdəyişmə sahənin köhnə çətinliklərindən birini yüngülləşdirir: eyni davranışın müxtəlif hallarda əks qiymət alması artıq nəzəriyyə üçün istisna deyil, gözlənilən haldır. Eyni zamanda yanaşma normadan tamamilə imtina etmir. Daxili ardıcılıq və xarici uyğunluq ölçüləri qiymətləndirmə üçün kifayət qədər möhkəm dayaq verir və qiymətin özbaşına olmasının qarşısını alır.

Məsələnin fəlsəfi tərəfində təqdim olunan mövqe iki uc arasında yerləşir. Sadələvh realizm subyektiv reallığı obyektiv şəraitin sadə əksi sayır və təfsirin müstəqil təsirini nəzərə almır; bu halda davranışın niyə fərqləndiyini izah etmək çətinləşir. Radikal nisbilik isə hər təfsiri bərabər səviyyəli hesab edir və bununla qiymətləndirmə imkanını tamamilə itirir. İki ölçülü model hər iki ucdan yayınır: təfsirin müstəqil rolunu tanıyır, lakin onun gerçəkliklə əlaqəsini yoxlanıla bilən meyar kimi saxlayır.

Təklif olunan sxem diaqnostik alət deyil və klinik təsnifatı əvəzləmək iddiasında deyil. Onun predmeti sağlam əhali daxilində davranış təşkilinin fərdi fərqləridir. Aşağı kontingentlik göstəricisi pozuntu əlaməti kimi deyil, davranışın situasiya girişindən nə dərəcədə asılı olduğunu bildirən təsviri ölçü kimi başa düşülməlidir. Bu məhdudiyyət təsadüfi ehtiyat deyil: şəxsiyyət ölçülərinin klinik qiymətə çevrilməsi sahənin ən tez-tez rast gəlinən metodoloji səhvlərindəndir.

Çərçivə birbaşa ölçmə proqramına çevrilə bilər. Əlamət səviyyəsinin ölçülməsi üçün iyerarxik struktura malik müasir şəxsiyyət inventarları uyğun gəlir (Soto & John, 2017). Gündəlik təcrübə seçməsi metodu ilə eyni şəxsdən çoxsaylı müşahidə toplanaraq davranış cavabları qavranılan

situasiya xüsusiyyətləri ilə eyni zaman nöqtəsində qeyd alına bilər; situasiyanın kodlaşdırılması üçün qavranılan xüsusiyyətlərə əsaslanan taksonomiyalar hazır alət verir (Rauthmann et al., 2014). İyerarxik xətti modelləşdirmə vasitəsilə hər iştirakçı üçün fərdi əlaqə əmsalı çıxarıla bilər və bu əmsal kontingentliyin operasional göstəricisi kimi çıxış edir.

Təkdiz şərtləri də göstərməlidir, çünki yoxlanıla bilməyən müddəa elmi dəyər daşımır. Təqdim olunan mövqe iki halda zəifləyər. Birincisi, əgər fərdi kontingentlik əmsalları psixoloji rifah və funksionallıq göstəriciləri ilə heç bir əlaqə göstərməsə və bu əlaqə orta səviyyələrə nəzarət edildikdən sonra tamamilə itsə, kontingentliyin müstəqil məna daşdığı iddiası əsassız qalar. İkincisi, əgər obyektiv situasiya kodlaşdırması ilə qurulan model subyektiv qavrayış kodlaşdırması ilə qurulan modeldən daha yaxşı proqnoz versə, subyektiv reallığın mərkəzi rolu barədə müddəa zəifləyər. Hər iki şərt mövcud metodoloji vasitələrlə yoxlanıla bilər.

Məhdudiyyətlərə gəldikdə, araşdırma nəzəri xarakter daşıyır və burada irəli sürülən müddəalar hələ birbaşa empirik sınaqdan keçməmişdir. İstifadə olunan mənbələrin böyük hissəsi Qərb nümunələri üzərində aparılmış tədqiqatlara əsaslanır, halbuki situasiyaların mənalandırılması mədəni kontekstdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır və bu, nəticələrin universallığını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, xarici uyğunluq meyarının özü qiymətləndirici mövqe tələb edir və bu mövqenin kim tərəfindən müəyyən edilməsi ayrıca nəzəri problemdir. Bu məsələnin həlli gələcək işlərin predmetidir.

Yekun olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar. Adaptivlik davranış aktının daxilində yerləşən sabit keyfiyyət deyil; o, akt, situasiya və zaman miqyası arasındakı münasibətdən doğur. Kontingentlik həmin münasibətin ölçülə bilən ifadəsi kimi çıxış edir və davranış dəyişkənliyinin sistemli olub-olmamasını göstərir. Kontingentliyin istinad nöqtəsi obyektiv şərait deyil, subyektiv reallıqdır və bu, adaptivliyin qiymətləndirilməsini iki müstəqil ölçünün, yəni daxili ardıcılıq ilə xarici uyğunluğun kəsişməsinə çevirir. Belə yanaşma adaptiv və dezadaptiv arasındakı ikili bölgünü davamlı dinamik sxem ilə əvəz edir, adaptiv tələ fenomenini və zaman asimmetriyasını vahid çərçivədə izah edir, eyni zamanda, normativ meyarı tamamilə itirmir. Nəhayət, təklif olunan model gündəlik təcrübə seçməsi və iyerarxik modelləşdirmə vasitəsilə empirik yoxlamaya açıqdır və bu, onun sonrakı inkişafının əsas istiqamətini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

- Aldao, A., Sheppes, G., & Gross, J. J. (2015). Emotion regulation flexibility. *Cognitive Therapy and Research*, 39(3), 263–278. <https://doi.org/10.1007/s10608-014-9662-4>
- Baumert, A., Schmitt, M., Perugini, M., Johnson, W., Blum, G., Borkenau, P., Costantini, G., Denissen, J. J. A., Fleeson, W., Grafton, B., Jayawickreme, E., Kurzius, E., MacLeod, C., Miller, L. C., Read, S. J., Roberts, B., Robinson, M. D., Wood, D., & Wrzus, C. (2017). Integrating personality structure, personality process, and personality development. *European Journal of Personality*, 31(5), 503–528. <https://doi.org/10.1002/per.2115>
- Beck, E. D., & Jackson, J. J. (2020). Consistency and change in idiographic personality: A longitudinal ESM network study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 118(5), 1080–1100. <https://doi.org/10.1037/pspp0000249>
- Bonanno, G. A., & Burton, C. L. (2013). Regulatory flexibility: An individual differences perspective on coping and emotion regulation. *Perspectives on Psychological Science*, 8(6), 591–612. <https://doi.org/10.1177/1745691613504116>
- Chen, S., & Bonanno, G. A. (2021). Components of emotion regulation flexibility: Linking latent profiles to depressive and anxious symptoms. *Clinical Psychological Science*, 9(2), 236–251. <https://doi.org/10.1177/2167702620956972>
- Fleeson, W., & Jayawickreme, E. (2015). Whole Trait Theory. *Journal of Research in Personality*, 56, 82–92. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2014.10.009>

- Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry*, 26(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.940781>
- Hirsh, J. B., Mar, R. A., & Peterson, J. B. (2012). Psychological entropy: A framework for understanding uncertainty-related anxiety. *Psychological Review*, 119(2), 304–320. <https://doi.org/10.1037/a0026767>
- Hollenstein, T. (2015). This time, it's real: Affective flexibility, time scales, feedback loops, and the regulation of emotion. *Emotion Review*, 7(4), 308–315. <https://doi.org/10.1177/1754073915590621>
- Jayawickreme, E., Zachry, C. E., & Fleeson, W. (2019). Whole Trait Theory: An integrative approach to examining personality structure and process. *Personality and Individual Differences*, 136, 2–11. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.045>
- Kalokerinos, E. K., Murphy, S. C., Koval, P., Bailen, N. H., Crombez, G., Hollenstein, T., Gleeson, J., Thompson, R. J., Van Ryckeghem, D. M. L., Kuppens, P., & Bastian, B. (2020). Neuroticism may not reflect emotional variability. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(17), 9270–9276. <https://doi.org/10.1073/pnas.1919934117>
- Kuppens, P., & Verduyn, P. (2017). Emotion dynamics. *Current Opinion in Psychology*, 17, 22–26. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.06.004>
- Mischel, W., & Shoda, Y. (1995). A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure. *Psychological Review*, 102(2), 246–268. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.102.2.246>
- Rauthmann, J. F., Gallardo-Pujol, D., Guillaume, E. M., Todd, E., Nave, C. S., Sherman, R. A., Ziegler, M., Jones, A. B., & Funder, D. C. (2014). The Situational Eight DIAMONDS: A taxonomy of major dimensions of situation characteristics. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(4), 677–718. <https://doi.org/10.1037/a0037250>
- Roberts, B. W., & Yoon, H. J. (2022). Personality psychology. *Annual Review of Psychology*, 73, 489–516. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-020821-114927>
- Sherman, R. A., Rauthmann, J. F., Brown, N. A., Serfass, D. G., & Jones, A. B. (2015). The independent effects of personality and situations on real-time expressions of behavior and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5), 872–888. <https://doi.org/10.1037/pspp0000036>
- Soto, C. J., & John, O. P. (2017). The next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and assessing a hierarchical model with 15 facets to enhance bandwidth, fidelity, and predictive power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(1), 117–143. <https://doi.org/10.1037/pspp0000096>
- Tett, R. P., Toich, M. J., & Ozkum, S. B. (2021). Trait activation theory: A review of the literature and applications to five lines of personality dynamics research. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 8, 199–233. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012420-062228>
- Wrzus, C., & Roberts, B. W. (2017). Processes of personality development in adulthood: The TESSERA framework. *Personality and Social Psychology Review*, (3), 253–277. <https://doi.org/10.1177/1088868316652279>